

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN TARİXSÜNASLIĞI: YENİ ELMİ-NƏZƏRİ AXTARIŞLAR

Yeddi cildliyin birinci cildində 1-ci fəsil ibtidai icma quruluşu ilə başlayır, amma sonrakı fəsil və paragraflar dövlətlər üzərindən qurulub. Lakin "E.ə. I minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan tayfalarının xeyli hissəsi ilkin quldarlıq cəmiyyəti şəraitində yaşadıqı da qeyd olunur. (Azərbaycan tarixi. Yeddi cildde. I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsri). Məsul redaktor: İqrar Əliyev Akademik. Bakı. "Elm". 2007. 520 səh. + 40 səh. illüstrasiya. S.166).

Yeddi cildliyin ikinci cildi III-XIII əsrin I rübünü əhatə edir. Burada III-VII əsrlərdə Azərbaycanın şimalında - Albaniyada feodal istehsal üsulunun meydana çıxması və təşəkkülü, IX-X yüzilliklərdə feodal dövlətlərindən, XI-XII yüzilliklərdə Azərbaycanı inkişaf etmiş feodalizm dövründən və s. məsələlərdən bəhs olunur.

IV cildde yenə də feodal qaydalarından və Kapitalist münasibətlərinin meydana çıxmasında bəhs olunur və s.

Bunları yazmaqda məqsəd ondan ibarətdir ki, çağdaş dövrün tarixçilərinin elmi əməyinin məhsulu olan, 1998-2003-cü illərdə və daha sonra təkrar olaraq 2007-2008-ci illərdə işıq üzünə çıxmış yeddi cildlik Azərbaycan tarixinə daxil olan mövzular, əsasən formasion sistem üzərindən yazılması davam etmişdir.

Marksist nəzəriyyədən hansı səbəblərdən tamamilə imtina edilməyib sualına çağdaş Azərbaycan tarixçilərinin cavabları da maraq doğurur. Məsələn, Akademik Şahin Mustafayev fikrincə, bu nəzəriyyə tarixi prosesi obyektiv səbəblərlə deyil, ictimai inkişafın obyektiv qanunları ilə izah edilən və bir-birini ardıcıl şəkildə əvəz edən dövrlər (ictimai-iqtisadi formasiyalar) sxemi çərçivəsində nəzərlənir. (Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu / Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafya Mərkəzi, 2020. - 656 s. (səh. 29-64) S.36). Bununla belə, Ş.Mustafayev müasir şəraitdə Azərbaycanda tarixi araşdırmalar, özəlliklə tarixin dövrəşdirilməsi sahəsində marksizmin ictimai-iqtisadi formasiyalar nəzəriyyəsinin heç bir modi?kasiyasız və sovet dövründə olduğu kimi tətbiq edilməsi mümkün və məqsədəuyğun (Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu / Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafya Mərkəzi, 2020. - 656 s. (səh. 29-64) S.36) olmadığını önə çəkir. Onun fikrincə, bu, heç də bu və ya digər xalqın tarixində sosial-iqtisadi amillərin önəmli rolunun inkar edilməsi mənasına gəlmir. Azərbaycan tarixçiləri ciddi şəkildə nəzəri ?krin inkişafı, tarixi araşdırmalarda bu gün dünya tarix elmində mövcud olan ən adekvat və optimal metodoloji prinsiplərin öyrənilib istifadə olunması haqqında düşünməlidirlər. İctimai-iqtisadi formasiya sistemini təhqiq edən Ş.Mustafayev, eyni zamanda bu nəzəriyyəni birmənalı və birtərəzi şəkildə dəyərləndirmək doğru olmadığını və onun həm müsbət elmi tə-

rə?əri, həm də ciddi qüsuruları olduğunu göstərir. (Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu / Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafya Mərkəzi, 2020. - 656 s. S.32).

O, formasion sistem nəzəriyyəsinin qüsurlarından bəhs edərkən, qüsurların daha çox nəzəriyyənin özünə deyil, onun sovet ideoloji çərçivəsində necə işlənilib şərh olunmasına və nəzəriyyəni sıxan, onun daxilində çəkişikliyi məhdudlaşdıran və zamanın tələblərinə uyğun şəkildə təkamülünə mane olan həmin ideoloji konstruksiyanın doqmatizmi və sərtliyinə aid edir.

Professor Kərim Şükürov üç cildlik "Azərbaycan tarixi" kitabının 1-ci cildində "Azərbaycan tarixi tarixinin Azərbaycan tarixi dövrlərinə uyğunlaşdırılması" başlığı altında verilmiş cədvəlin sonunda "1980-ci illərin sonunda "Marksist baxışların süqutu, nəzəri-metodoloji sahədə pərkəndəliyin" olmasını yazır və sonra qeyd edir ki, bu dövrü müəyyənləşdirən tarixçilər də əsasən sovet tarix məktəbinin yetirmələridir. (Şükürov K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə. I hissə. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Elmi redaktoru: t.e.n.B.Şəbiyev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. - 2004. - 234 s. S. 73-74).

Heç şübhəsiz, yuxarıda qeyd olunan amili Sovet sistemi dağıldandan sonra tarixin formasion sistem üzərindən yazılmasının səbəblərdən biri kimi göstərmək mümkündür. Digər bir səbəbi isə Azərbaycan tarix elmində yeni tarixçi nəslin hələ tam yetişməməsi ilə (ikinci səbəb) əlaqələndirmək olar.

Əlbəttə, 70 il marksist nəzəriyyənin üzərindən yazılan tarix elminin birdən-birə yeni müstəviyə keçirilməsinin, yeni yeni bir nəzəriyyəyə əsaslanaraq yazılmasının çətinlikləri də nəzərə alınmalıdır. Fikrimcə, bu amili üçüncü səbəb kimi göstərmək olar.

Çox da uzaq olmayan o dövrün (sovet dövrünün) tarixşünaslığının müsbət və mənfi tərəfləri ciddi təhlil olunmadan müasir dövr tarixşünaslığının yazılması da bəzi tarixi reallıqların təhrifinə (dördüncü səbəb) səbəb ola bilər.

Nəhayət, marksist nəzəriyyənin tarix elmində müəyyən üstünlüklərini qoruyub saxlamasının digər bir səbəbi də onun 70-ildən çox bir müddət ərzində həm ideoloji, həm də vahid konsepsiya baxımından sovet dövləti tərəfindən ciddi müdafiə olunması (beşinci səbəb) idi.

Tarixçi-tədqiqatçıların diqqətini digər bir məsələyə cəlb etmək istəyirəm. Hal-hazırda çağdaş Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən insanlıq cəmiyyəti tarixinin ən qədim dövrdən günümüzdək olan dövrünü yeni elmi-nəzəri baxışlar əsasında dövrəşdirilməsi məsələsi ilə əlaqədar cəhdlər göstərildiyini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, ən qədim dövrdən günümüzdək Azərbaycan tarixinin dövrəşdirilməsi ilə əlaqədar yeni baxışlar sərgilənən (formasion sistemdən fərqli olaraq) tarixçilərimizdən professor Kərim Şükürov üç cildlik "Azərbaycan tarixi" əsərinin "Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər" adlı ikinci cildində Azərbaycan tarixinin dövr-

ləşdirilməsi ilə əlaqədar maraqlı və həm də yeni təkliflər irəli sürür.

Yeni dövrəşdirmə ilə əlaqədar süni meyarlara axtarmağa ehtiyac olmadığını, əvəzində "dövrəşdirmə üçün materialı tarixi inkişafın özündə axtarmağın vacibliyini qeyd edən K.Şükürov, "Azərbaycanın ən qədim zamanlardan günümüzdək olan inkişaf tarixini nəzərdən keçirməyin zəruriliyini və onun əsasında da müstəqil Azərbaycan dövlətlərinin fəaliyyəti durduğunu" göstərir. (Şükürov K. Azərbaycan tarixi. II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər: 3 cildə IIc. Bakı: Şirvanneşr, 1998, 480 s. S. 21).

O, ən qədim zamanlardan günümüzdək olan inkişaf tariximizi 17 dövrə bölür (müəllif tərəfindən həmin dövrləri sonrakı mərhələlərdə birləşdirməyin və dövrlər daxilində dövrəşdirmələrin aparılmasının mümkünlüyü də qeyd olunur). Məsələn, birinci dövr "Dövlətəqədərki dövr və ya ibtidai cəmiyyət - Ən qədim zamanlar (m.ə.III-II minillik)"; ikinci dövr "İlk dövlətlər - m.ə. III-II minillik-m.ə.VII yüzilin sonları (və ya m.ə. VI yüzilin başlanğıcı)"; üçüncü dövr "Mannanın süqutundan Atropatena-Albaniyaya-dək. m.ə. VII yüzilin 70-ci illəri-IV yüzillər və s. Müəllif sonuncu dövrü "Yeni müstəqillik dövrü (üçüncü respublika dövrü) - 1991-ci ildən bəri" kimi formalaşdırmışdı.

Daha sonra K.Şükürov təqdim etdiyi dövrəşdirmənin əhəmiyyətini belə şərh edir: 1) Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin müstəqillik, yadelli əsarəti və istilalar dövrü aydın olur; 2) Azərbaycanın Cənub və Şimalının əlaqələri, vahid dövlət yaradılmasının gedişi və başqa problemlər də bu səpgidə daha dolğun şəkildə şərh olunur; 3) Belə dövrəşdirmə əvvəldən axıra-dək Azərbaycan tarixi inkişafını əyani şəkildə əks etdirməklə mücərrəd deyil, konkret faktlarla yadda saxlanmasına imkan verir, onun tədqiqi və təbliği işinə köməklik göstərir; 4) Dövrəşdirmədən irəli gələn nəticələr müasir dövlət quruculuğu və onunla bağlı olan vacib məsələlərin həlli üçün təcridi əhəmiyyət kəsb edir və s. (Şükürov K.K. Azərbaycan tarixi. II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək: dövrlər, hadisələr, sinxronlaşdırılmış cədvəllər: 3 cildə IIc. Bakı: Şirvanneşr, 1998, 480 s. S. 22-27).

Professor Eldar İsmayilovun "Azərbaycan tarixinin oçerkləri" adlı əsərində (İsmayilov G.R. Oçerki po istorii Azerbaydžana / G.R.İsmayilov. - M.: Flinta, 2010.- 424 s.) isə Azərbaycan tarixinin dövrəşdirilməsi ilə əlaqədar təklif olunan dövr üç mərhələdən ibarətdir. Onun Azərbaycan tarixinin dövrəşdirilməsi ilə əlaqədar təklif etdiyi elmi-nəzəri baxışa görə birinci dövr "Azərbaycan islama qədərki dövrdə" adlanır və bu dövr "tarixəqədərki", "Azərbaycan ərazisində ilk dövlətlər", "Atropatena və Albaniya", "İslamlaşma ərəfəsində", "bölgənin etnomədəni xüsusiyyətlərinin formalaşmasının ilkin mərhələsi" adlı alt mərhələyə bölünür. İkinci dövr "Azərbaycan orta əsrlər dövründə" kimi adlanır. Bu dövr "Azərbaycan VII - XII yüzilin əvvəlində", "Azərbaycanda monqol dövrü", "XIV-XV əsrlərin ikinci yarısının dövlət quruluşları və dövlətləri", "Səfəvilər dövləti", "Azərbaycan tarixində "xanlar" kimi alt mərhələlərə bölünür. Üçüncü dövr "Azərbaycan XIX-XX əsrlərdə"

adlanır. Bu dövr də "Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində", "Azərbaycan Demokratik Respublikası", "Azərbaycan sovet tarixi", "Azərbaycan 1941-1987-ci illərdə", "Milli müstəqilliyə aparan yolda", "Müstəqilliyin əldə olunması" adlı alt mərhələlərə bölünür. Akademik Şahin Mustafayev Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar təqdim etdiyi dövrəşdirmə də maraq doğurur. Təqdim etdiyi hər bir dövrün qısa və elmi tutumlu izahatını verən müəllif, Azərbaycan tarixinin yeni dövrəşdirilməsi məsələsini irəli sürür. Onun təqdim etdiyi dövrəşdirmə, əsasən 5 böyük mərhələdən ibarətdir və təqdim olunan dövrəşdirmənin qısa düzümü belədir:

1. "Arxeoloji dövrlər çağı Azərbaycan ərazisində insanın məskunlaşdığı ən qədim zamanlardan b.e.ə. III-II yüzilliklərdə kuti və ya qutilər, b.e.ə. III-I minilliklərdə lullubilər, b.e.ə. III-I minilliklərdə hurrilər, b.e.ə. I minillikdə kaspilər kimi tayfa ittifaqlarının yaratdığı ilkin protodövlətlərin meydana çıxmasınadək olan dövrləri əhatə edir. (Şahin Mustafayev. Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu / Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafya Mərkəzi, 2020. - 656 s. s.29-64. S.40-41).

2. Azərbaycan üçün "özək zaman" çağı Urmiya gölü bölgəsində ilk dövlətin (Manna dövləti - b.e.ə. IX-VIII yüzilliklər) əmələ gəlməsi və Azərbaycan ərazisinin Midiya (b.e.ə. VII-VI əsrlər) və Əhəməni imperiyaları (b.e.ə. VI-IV yüzilliklər) kimi qədim dövrün qüdrətli dövlətlərinin tərkibinə daxil olaraq, dünya tarixi prosesində iştirak etməsi ilə əlamətdardır. Bunun önəmli göstəricisi, həm də Azərbaycan ərazisinin dünyada zərdüştiliyin yayılma arealına daxil olması idi.

3. Azərbaycan ərazisində dövlətlərin "bütövləşməsi" çağı (b.e.ə. III - b.e. VI yüzilliklər) dövrü. Azərbaycanın mədəni-siyasi sərhədlərinin formalaşması başlayır və ölkə günümüzdə qədər gəlib çıxan öz tarixi adını (Aturpatakan - Aderbadaqan - Aderbaycan - çağdaş Azərbaycan) əldə edir.

B.e.ə. II yüzilliyin sonu - I yüzilliyin əvvəllərində, Cənubi Qafqazın şərq hissəsində gələcəkdə tarixi təməllərə və ya vahidə çevrilən, zamanla öz siyasi və mədəni kimliyini formalaşdıran və uzun müddət ərzində qoruyub saxlayan digər bir dövlət - Albaniya əmələ gəlir.

Beləliklə, Atropatena və Albaniya kimi iki dövlətin uzun müddət öz daxillərində siyasi və mədəni bütövləşmə və konsolidasiya proseslərini yaşaması nəticəsində artıq islam dövründə tarixi Azərbaycanın formalaşdığı sərhədlərin müəyyənləşdiyini göstərür. İslam sivilizasiyasına daxil olma çağı (VII-XVI-II yüzilliklər) Azərbaycan tarixində uzunmüddətli və önəmli bir mərhələdir. Azərbaycan bu sivilizasiyanın bir hissəsi olmuş və bu hadisə onun gələcək tarixi inkişafının başlıca istiqamətini, eyni zamanda onun mədəni, mədəni, sosial və siyasi varlığının bütün mahiyyətini müəyyənləşdirmişdir.